

XIVA XONLIGIDA JADIDCHILIK HARAKATI

Xudoyberdiyev Olloberdi G'ayratjon o'g'li

University of Business and Science

Tarix yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligida jadidchilik harakatini shakllanishi va namoyondalari faoliyati, jadidchilik harakati orqali nimalarga erishilgani haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Usuli savtiya, Maktabi muharamiy, Maktabi jadida, Vaziriy Akbar, Yosh xivaliklar, qozi, oxund, pochta, telegraf.

Xiva xonligida jadidchilar tomonidan buyuk kelajakni yaratish yo'lida olib borilgan ilmiy va ma'naviy islohatlar, bu islohatlar qanday natijalar bergani va xalq bunday islohatlarni qanday qabul qilgan va qanday munosabat bildirgan.

Vatanimiz tarixida XIX ikkinchi yarmida hukimronlik qilgan xonlar, amirlar orasida hech biri adabyot va san'at, ilm-marifat, ta'lim-tarbiya, mamlakat obodonchiligi sohasida Muhammad Raximxon Feruzchalik faoliyat ko'rsatgan emas. Xiva xonligida Muhammad Raximxon Soniy va mirzaboshi Komil Xorazmiy tashabusi bilan usuli jadid maktablari Buxoro amirligiga nisbatan ancha oldin ochila boshladi. 1891-yildayoq ulug' mutafakkur Komil Xorazmiy tashabbusi bilan Urganchda birinchi usuli jadid maktabi ochildi. Bu maktab xalq orasida katta etibor qozondi. Dastlab 25 ta o'quvchi talim oldi va diniy bilimlar bilan bir qatorda tarix, hisob, jug'rofiya kabi aniq fanlar hamda rus tili alohida o'quv predmeti sifatida o'qitilgan. Xonlikdagi an'anaviy maktablardan farqli ravishda darslar jadvali, xar bir dars 50 minut va 10 minutlik tanafus joriy qilindi. Bu maktabni Muhammad Raximxon ham kelib ko'rdi va o'g'li Asfandiyorni shu maktabga o'qishga berdi, jihozlari, o'quv qurollari uchun davlat hazinasidan mablag' ajratadi. Xiva xonligida jadidchilik harakati rahnamolaridan biri Sayid Islomxo'ja ibn Sayid Ibrohimxo'ja, shoir va mutafakkir Yusufbek Bayoniy, Muhammad Rasul Mirzo (Komil Xorazmiyning o'g'li), Ahmad Tabibiy, Avaz O'tar o'g'li shu maktabda rus tilini o'rganishgan.

Komil Avaz “Garchi erurman tolei Feruz” maqolasida takidlagandek, Feruz xonlikda ta’lim-tarbiya, maoruf soxasida ham katta islohatlarni amalga oshirgan. 1904-yilda Muhammad Rahimxon buyrug’iga binoan Urganch shaxrida “usuli savtiya” usuliga asoslangan jadid maktablari ochiladi. Qozondan taklif etilgan pedagog Husayn Qo’shayev mualimlik qiladi va qo’l ostidagi o’quvchilar soni 45 nafarga yetadi. 1906-yilda marifatparvarlar va ota-onalar taklifiga binoan Urganchda hudi shunday maktab qizlar uchun ochildi. Muallim etib Husayin Qo’shayevning rafiqasi Komila Qo’shayeva tayinlandi. Bu maktabni Muhammad Raximxon borib ko’radi, talim-tarbiyani yangicha usulini ko’rib mamnun bo’ladi. Husayin Qo’shayevni boshdan oyoq sarpo berildi va xonlik xazinasidan maktab iqtisodiy yordam ko’rsatishga qaror qildi.

Asfandiyorxon valiyaxtlik vaqtidayoq “usuli savtiya”ga asoslangan yangi maktablarning usuli qadim maktablaridan afzaliklarini tushunib yetgan edi, islohatchilik faoliyati bilan ancha etibor qozongan yangilik tarafdorlaridan edi. 1907- yil fevralda Xiva aholisining arziga binoan Qozon shaxrining mashxur Olimjon Barudiy madrasasidan ikki nafar usuli jadid mualimini taklif etadi. Bu mualimlar ishtirokida yangi usul maktablari ochadi.

Xivada ochilgan ushbu “Maktabi Muxaramiy” va “Maktabi jadida”da 113 talaba 1907-yil 28-mayda valiyaht Asfandiyor va devonbegi huzurida, 31-mayda qozilar, oxundlar, muftiylar huzurida imtixon topshirdilar. Imtixon axli Xiva va Urganchda yana ikkita usuli jadid maktabini ochish va Qozondan yana ikki mualim taklif qilishga qaror qabul qildilar. Xonlikdagi yangi maktablar noziri Ramazon Muxamad Karimzoda bu qarorni barchaga elon qildi.

Muhammad Rahimxon Feruz vafotidan kegin taxtga o’tirgan Asfandiyor ham usuli jadid maktablari rivojiga katta ahamiyatni davom etirdi ayniqsa, devonbegi (Bosh vazir) Said Islomxo’ja bunday ma’rifiy ishlarga bosh bo’ldi. Qozondan mualimlar taklif qilish ular yordamida usuli jadid maktablari ochish davom etdi. XX asr boshdayoq Islomxo’ja zamona talablariga ham ohang holda o’z hisbidan ikki qavatli usuli jadid maktabi qurdirdi, rus, tatar mualimlarini jalib qildi. U bunday ma’rifiy faoliyati tufayli “Vaziriy Akbar” sharaflı unvoniga musharaf bo’ldi. Uning bu faoliyati “Tarjimon” gazetasi taxriryati etiborini o’ziga qaratdi: “Islomxo’ja iqtizoyi zamona ko’ra ilm va marifat nashrini daxi lozim ko’rub, Xivaya ruscha va tatarcha mualimlar keltirmish va bir qoch adad usuli jadida maktablari ochtirmish edi. O’z masorifindan bir maktab bino qildirdi. Mamlakat islohini so’ngi yilarida

ko'p xizmat edi... Xivada bazi ilmlarning Buxorodan ilgarida o'lmasinda Islomxo'janing tasiri o'ldi, demak mumkundur”.

Islomxo'ja bilan Asfandiyorxon taraqqiyparvarlikda fikran bir-birlariga juda yaqin edilar, buning ustiga Asfandiyorxon Islomxo'jaga kuyov ham edi. Bunday fikriy yaqinlik natijasida xonlikning Xiva va Urganch shaharlarida zamonaviy shifoxonalar, po'chta-telograf, maorif-madaniyat maskanlari barpo etildi va ularga xonlik xazinasidan mablag' ajratildi.

Isfandiyorxon taxtga o'tirgan 1910-yilda “Yosh xivaliklar” tashkiloti xalq ichida katta tasir kuchiga edi. Sharoyitni xisobga olib va 1917-yilda Rassiya sodir bo'lgan Fevral inqilobi tasirida Isfandiyor bazi bir tadbirlarni amalga oshiradi. O'sha yilning 5-aprelida “Yosh xivaliklar” ishtirokida elik kishidan iborat Oliy Majlis tuziladi va hatto ikki jadid-biri hukumat, ikkinchisi esa majlis rayisi etib saylanadi. Junaydixonning bu majlis qarorni tan olmay, xamkorlikda faoliyat ko'rsatishdan bosh tortishi, ikkinchi tomonda ruslarning “Yosh xivaliklar” hukumatiga qarshi chiqishi natijasida majlis Isfandiyorxon tomonida tarqatilib yuboriladi. 1917-yilgi Oktiyabr to'natrishidan kegin vaziyat yanada o'zgardi. Hokimat tepasiga kelgan balshevniklar yashirin va qochqinlikda faoliyat olib borayotgan “Yosh xivaliklar”ni qo'lab quvatlashdi.

Shu bilan birga balshevniklar Isfandiyorxon bilan ham orani uzmadi. Ora yo'lda qolgan Junaydixon esa bir tomondan rus qo'shinlari, ikkinchi tomondan Isfandiyorxon va “Yosh xivaliklar” bilan kurashni davom etiradi. 1918-yilning sentiyabir oyida u Urganch-To'rtko'l-Chorjo'y telefon aloqa tarmog'ini yo'q qilib, bir nechta qishloqni qo'lga oladi va oxir oqibat Isfandiyorxoni o'ldirishga muaffaq bo'ladi. Isfandiyorxoni o'limidan so'ng Xivadagi vaziyat yanada keskinlashadi. Junaydixon tomonidan qo'ng'irotlardan bo'lgan Sayyid Abdullo taxtga o'tkaziladi. Xon ruslarga uzoq vaqt davomida urush olib borildi. 1920-yilning 20-yanvarida rus qo'shinlari Xivaga kiradi va Sayyid Abdullo taxdan ag'dariladi va 1-fevralda Xorazim Xalq Jumuryati elon qilinib, boshqaruv “Yosh xivaliklarga”ga o'tadi.

Jadid maktablarining Xiva xonlikgi bilan Buxoro amirligida shakilanish va rivojlanish jarayoni bir-biridan tubdan farq qiladi. Buxoro amirligida usuli jadid maktablarining keng tarqalishiga yuqori tabaqa – amir, ko'shbegi, qozikalom va mutassib ulamolar Keskin qarshilik ko'rsatgan bo'lsalar, Xiva xonligida, aksincha bu masalada xon boshchiligidagi yuqori tabaqa bunday maktablarni qo'lab quvatladi va farmonlar chiqarishdi, pastki tabaqa hamda muallimlar bunda sust bo'lishdi.

Shuning natijasida usuli jadid maktablari keng shakilana olmadi. Jadid maktabdorlari, usuli jadid pedagoglari va muallimlari xalq orasidan yetishib chiqishi sust kechdi, xaonlik asosan Qozon tatarlaridan, Bog'chasaroydan darsliklar, turli o'quv kitoblari olish, muallimlar jalb qilish masalasi bilan mashg'ul bo'ldi. Bu yo'l orqalik xonlikdagi morif tizimni tubda isloh qilish mumkin emas edi.

Xulosa qilib shuni aytish keraki, mahaliy ananaviy maktablarning jahon taraqqiyotidan butunlay uzulib qolganligi, ta'lim-tarbiya tizimidagi turg'unlik XIX asr boshlaridayoq Muhammad Xakimxon, Komil Xorazimiy kabi dunyo ko'rgan mutafakirlarni qattiq tashvishga soldi. Ular o'z asarlarida ta'lim-tarbiya tizimini tubdan takomillashtirish, jadid milliy dunyoviy boshlang'ich ta'limiga asos solish va rivojlantirishga o'z asarlarida urg'u beradilar. Ular bu masalada katta amaliy ishlarga ham bosh qosh bo'lishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Tarjimon” gazetasi, 1913 yil. 75-son
2. Satimjon Xolboyev. Turkiston jadidchiligi-miliy uyg'onish davri tarixi. “Namangan”. 2012.
3. Rustam Sharipov. Turkiston jadidchilik harakati tarixidan. “O'qtuvchi” - Toshkent. 2002.

Research Science and Innovation House

